

Внутрішня та зовнішня орієнтація як вираження життєвої позиції людини (ретроспективний аналіз західних теорій)

Tavrovetska N. I. Internal and external orientation as an expression of human life position (retrospective analysis of Western theories) / N. I. Tavrovetska // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva. – Issue 38. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 383–398.

N. I. Tavrovetska. Internal and external orientation as an expression of human life position (retrospective analysis of Western theories). This article is devoted to the analysis of the concept of «life position» in historical aspect. The structural characteristics of the position of the individual as one of the fundamental categories of personality psychology in Western researches are traced. The results of the analysis of the concept of «life position» as the structural formation of a personality have shown that although the set of basic attitudes to the world, to people, to oneself is traditionally considered as an expression of personal position, they are conditional on various structural components and integrated personality characteristics.

Retrospective analysis of the concept made possible to reveal peculiarities of interpretation and use of «position of the individual», «life position» in various foreign theories and concepts. In Adler's works the concept of «position» was firstly discovered. The author also introduces such definitions as «lifestyle», «life plan». It was determined that one of the earliest fundamental psychological Young's theories in its essence is directly related to the vital position – the location of the individual on introversion-extroversion continuum. In subsequent psychological theories human position was considered concerning external or internal world. The authors describe it with different terms and definitions: Julian Rotter's concept of locus of control (internal and external locus of control), the author's concept of Charles Rogers (personal responsibility for active and passive positions), the existential approach and sense psychology of Viktor Frankl and Alfred Langley (existential position), the modern theory of self-determination of Edward Dacey and Richard Ryan (three types of causal orientations of the personality in life position).

The article states that the main source of life position is a person's world-view, a system of values, experience, knowledge gained but personal

position is the basis for human potentialities in personal and social plans. It is proved that one of the fundamental questions of life position is whether a person is able to make free choice actively and independently or his / her behavior is determined by external personal factors.

Key words: position, lifestyle, individual lifestyle, extraversion / introversion types of personality, internal and external positions, responsibility, self-determination, causal orientations.

Н. І. Тавровецька. Внутрішня та зовнішня орієнтація як вираження життєвої позиції людини (ретроспективний аналіз західних теорій). Статтю присвячено аналізу поняття «життєва позиція» в історичному аспекті. Простежено структурні характеристики позиції особистості, як однієї з фундаментальних категорій психології особистості у західних дослідженнях. Результати аналізу поняття «життєва позиція» як структурного утворення особистості показали, що хоча й традиційно виявом особистісної позиції вважають сукупність основних ставлень до світу, до людей, до себе, вони зумовлені різними структурними компонентами та інтегральними характеристиками особистості.

Ретроспективний аналіз поняття дозволив установити особливості трактування та вживання термінів «позиція особистості», «життєва позиція» у різних закордонних теоріях та концепціях. У працях А. Адлера вперше розкрито поняття «позиція», автор також вводить такі дефініції, як «стиль життя», «життєвий план». Визначено, що одна з найбільш ранніх фундаментальних психологічних теорій К. Г. Юнга, яка за своєю сутністю безпосередньо стосується життєвої позиції – розташування особистості на континуумі інтроверсія-екстраверсія. У наступних психологічних теоріях позиція людини розглядалась стосовно зовнішнього або внутрішнього світу. Автори описують її за допомогою різноманітних термінів та визначень: концепція локусу контролю Джуліана Роттера (інтернальний та екстернальний локус контролю), авторська концепція Карла Роджерса (особистісна відповідальність за активну та пасивну позицію), екзистенціальний підхід та психологія сенсу Віктора Франкла й Альфріда Ленгле (екзистенціальна позиція), сучасна теорія самодетермінації Едварда Десі і Річарда Райана (три типи каузальних орієнтацій особистості у життєвій позиції).

Зазначено, що головним джерелом формування життєвої позиції є світогляд людини, система життєвих цінностей, життєвий досвід, набуті знання, а особистісна позиція є основою для здійснення людиною своїх внутрішніх потенцій в особистісному, соціальному планах. Доведено, що одне з основоположних питань життєвої позиції полягає у тому, чи може людина активно та незалежно здійснювати вільний вибір або ж її поведінка детермінована зовнішніми щодо неї факторами.

Ключові слова: позиція, життєва позиція, індивідуальний стиль життя, екстравертний / інтровертний типи особистості, внутрішня та зовнішня позиції, відповідальність, самодетермінація, каузальні орієнтації.

Постановка проблеми. Глибинний аналіз поняття «життєва позиція особистості» дедалі більше привертає увагу вчених й активно вводиться в глосарій різних наук. Водночас цей термін уживається в багатьох різноманітних контекстуальних смислах, позначаючи різні категорії та характеристики особистості чи соціальних явищ. Науково-дослідний статус «життєва позиція» як психологічна категорія отримала лише у другій половині ХХ ст., а до того часу вона розглядалася як складова таких понять, як внутрішня позиція, орієнтація на певну лінію поведінки, спосіб життя, інтеграційна характеристика людини в її самоздійсненні тощо. У різних психологічних джерелах психологічна позиція (життєва позиція) розглядається як цілісна, інтегрована характеристика всього способу життя людини, яка є суб'єктом своєї життєдіяльності. Позиція – це засіб реалізації базових цінностей суб'єкта у його взаємозв'язку з іншими, єдність свідомості та діяльності, а набуття позиції – неперервний процес. Саме ретроспективний аналіз формування та вираження життєвої позиції через внутрішні та зовнішні орієнтації суб'єкта дає можливість конструювати цілісну модель складових життєвої позиції, визначати її векторність, установлювати її типологію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дефініція «життєва позиція» в останні роки широко вживається у багатьох гуманітарних науках, її теоретичне й емпіричне вивчення не можна назвати однозначним, завершеним та сталим. Питання «позиції» складало предмет уваги значної кількості радянських і пострадянських, вітчизняних та зарубіжних дослідників, таких як К. О. Абульханова-Славська, А. Адлер, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, Г. О. Балл, Л. С. Виготський, Д. О. Леонтьєв, С. Д. Максименко, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм та багато інших, що здійснювали вивчення проблеми на загальнометодологічному рівні.

На рівні теоретико-експериментальних і прикладних досліджень проблеми «життєвої позиції» були предметом таких дослідників, як М. Й. Боришевський, Л. Ф. Бурлачук, Є. І. Головаха, В. П. Казмиренко, О. В. Киричук, Г. С. Костюк, В. Г. Панок, В. В. Рибалка, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Ю. М. Швалб, С. І. Яковенко, Т. С. Яценко та ін. Теоретичний аналіз вищезазначених праць свідчить про те, що «життєва позиція особистості» дедалі більше привертає увагу вчених й активно досліджується, але водночас аналіз джерел засвідчив відсутність історичного огляду життєвої позиції особистості західних теорій психології особистості.

Метою статті є аналіз та систематизація теоретико-емпіричних досліджень західних теорій вираження життєвої позиції через внутрішні та зовнішні орієнтації особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «позиція» вперше використав австрійський психолог та лікар, основоположник індивідуальної психології А. Адлер. Хоча в публікаціях ученого прямо не сформульовано поняття життєвої позиції, його наукові погляди дуже співзвучні сучасним уявленням про цей феномен і, по суті, є предтечою всієї психології життєвого шляху особистості. Індивідуальна психологія пропонує погляд на життя як цілісність, у котрій кожна одинична реакція, кожен імпульс або симптом виявляють частину індивідуальної життєвої установки. Отже, єдність особистості проявляється в тому, що кожна дія людини здатна відобразити загалом увесь її життєвий шлях. Теза А. Адлера про постійний рух, інтерпретована сучасними термінами, означає, що особистість завжди і невпинно знаходиться у процесі становлення, розвитку [12, с. 23].

Телеологічна концепція А. Адлера передбачає *спрямованість до кінцевої мети* – постійну провідну ідею, життєву ціль (life goal), котра визначає розвиток усієї особистості та керує побудовою її життєвого плану [1, с. 9]. Як відомо, в автора такою метою є «рух до більшого», прагнення стати цінною та значущою особистістю (самоствердження задля подолання комплексу неповноцінності, закладеного самою природою людини): «...і той, хто уважно розглянув цей рух, розуміє, що йде безперервна робота над створенням цілісної особистості, яка прагне виробити *власну позицію* щодо важливих питань». Фіксація цієї позиції (мети) і надання їй конкретної форми встановлює напрямок та орієнтованість життя. В усіх психічних проявах А. Адлер виявляє цілеспрямованість, відповідно до якої впорядковуються сили, інстанції, переживання, бажання і страхи, дефекти та здібності людини.

Для характеристики індивідуальної моделі життєвої поведінки, що наближає людину до досягнення цієї мети, А. Адлер використовує різні поняття. У ранніх роботах мова йде про неусвідомлюваний «прототип» як модель майбутньої дорослої особистості, що формується у віці від трьох до п'яти років, пізніше про «життєвий план» як основу, що набуває сенсу, котрий формується з життєвого досвіду та є спрямовуючою силою. Автор часто вдається до метафор: «формула життя», «путівна лінія» (guiding lines), «мелодія життя». Із середини 1920-х років у працях А. Адлера з'являється термін «стиль життя» (life style), котрий в

авторській концепції тотожний *self*, тобто цілісній особистості. Це індивідуальність, яка виражається і формується в певному оточенні (основний підхід до життя, унікальна відповідь окремої людини на її спадковість і навколишнє середовище). У тлумаченні А. Адлера стиль життя розглядається радше як динамічний принцип, ніж як певна сутність або структура всередині психіки. Також Адлер використовував слова, що пізніше увійшли в психологію як окремі поняття: установка, ставлення, позиція, орієнтація тощо.

Поняття індивідуального стилю життя включає в себе низку додаткових підпорядкованих концептів, що стосуються ступеня активності людини та її місця у системі соціальних стосунків. Серед них – життєва позиція (а також уявна мета, шляхи її досягнення, концепція самості, особистісні ідеали та загальний світогляд) [12, с. 147].

Одна з найбільш ранніх фундаментальних психологічних теорій, яка за своєю сутністю безпосередньо стосується життєвої позиції – розташування особистості на континуумі *інтроверсія-екстраверсія*. Ця типологія запропонована Карлом Густавом Юнгом на початку ХХ ст. В основі розділення особистісних типів лежить загальна установка свідомості щодо об'єкта, котрий або притягує життєву енергію суб'єкта, або, навпаки, ніби відштовхує енергію, спрямовуючи її в бік суб'єкта. Екстравертована орієнтація проявляється в спрямованості інтересу людини на зовнішній світ, людей, предмети. Інтровертована орієнтація характеризується заглибленістю у внутрішнє життя, у світ власного досвіду та почуттів. Інтроверти бачать оточуючий світ у тому ключі, в якому він впливає на них, тоді як екстраверти більше пов'язані з власним впливом на світ.

Важливо, що ці установки взаємно виключають одна одну – людина не може в один і той самий момент поводитися і як інтроверт, і як екстраверт. К. Г. Юнг порівнював ці два способи поведінки з серцебиттям: як ритмічне чергування між циклами скорочення (інтроверсія) та розширення (екстраверсія) [11, с. 248]. Тим не менше, кожна людина загалом віддає перевагу тій чи іншій установці у своєму житті. Комбінація провідної та допоміжної Его-орієнтацій визначає поведінку та робить її передбачуваною. У кожного способу свої недоліки і переваги, але найкраще – бути гнучким, використовуючи найбільш адекватний ситуації атитюд, що забезпечує динамічний баланс між ними та запобігає виникненню фіксованих, ригідних способів відповіді світу. При цьому К. Г. Юнг був переконаний, що людина неодмінно зали-

шається екстравертом або інтровертом на все життя, оскільки спрямованість потоку лібідо (як дифузної життєвої творчої сили) назовні або всередину визначається спадковістю [11, с. 324].

Юнґіанська теорія психологічних типів лягла в основу Myers-Briggs Type Indicator, одного з найпопулярніших опитувальників у західній персонології. На пострадянському психологічному просторі більш відомий опитувальник темпераменту Айзенка (EPI, EPQ), у якому також запропоновано бачення описаних вище типів. При цьому Ганс Айзенк спирався на власну ієрархічну модель організації поведінки, в якій *екстравертний / інтровертний типи* займають найвищий щабель (*суперфактори*), підпорядковуючи собі особисті риси, звички, специфічні думки і дії індивіда. При цьому Г. Айзенк вважав, що головна причина відмінностей між екстравертами й інтровертами – рівень збудливості кори головного мозку, який є, переважно, спадковим. В одній із найпопулярніших сьогодні диспозиційних моделей, заснованій на лексичному описі рис особистості «Big Five», фактор *екстраверсії* також є визначальним (Goldberg; Costa & McCrae, адаптація в Україні Л. Бурлачук, К. Рахубовська та ін., 2011). Цей вимір включає в себе ступінь активності індивіда, схильності до домінування, товариськості, пошуку вражень та прояву почуття провини.

Важливо, що крім фундаментального теоретичного значення, чинники екстраверсії-інтроверсії забезпечені міцними психометричними інструментами та достовірно підтверджені в численних емпіричних дослідженнях. Сьогодні напрацьована величезна методологічна база щодо практичного використання цієї типології у міжособистісних стосунках, у професійному та повсякденному житті. Доведено, що фактори екстраверсії-інтроверсії мають надкультурний характер.

У наступних психологічних теоріях позиція людини щодо зовнішнього або внутрішнього світу описувалась за допомогою різноманітних термінів та визначень. Серед них слід окремо зупинитися на концепції локусу контролю Джуліана Роттера. Ця теорія є продовженням і уточненням біхевіористичного напрямку, вносячи в нього положення про те, що формування реакції людини на впливи оточуючого середовища опосередковане когнітивними факторами, в першу чергу – очікуваннями стосовно майбутнього. Автор вводить поняття *локус контролю* (*locus of control*) як узагальнене очікування людини щодо того, якою мірою підкріплення залежать від її власної поведінки, а якою – контролюються силами ззовні. Іншими словами, поведінка фор-

мується завдяки здатності людей бачити причинний зв'язок між своїми діями і появою відповідних підкріплень. Особи, впевнені, що джерело подій знаходиться всередині них самих (інтернальний локус контролю), вірять у те, що вони можуть керувати своєю долею і, зазвичай, намагаються досягти своїх цілей, маючи узагальнене очікування, що такі старання матимуть успіх. Люди з екстернальним локусом контролю впевнені, що їх життям переважно керують зовнішні сили: випадок, удача, доля або поведінка інших людей [14, с. 2].

Отже, від локусу контролю залежить загальна здатність людини керувати подіями свого життя. Важливо зазначити, що як ситуація, так і сама особистість впливають на відчуття контролю життя – людина з узагальненим очікуванням успіху в одній ситуації в іншій може відчувати себе малоздатною управляти подіями. Запропонована Дж. Роттером «Шкала внутрішнього та зовнішнього контролю» не отримала поширення в нашій країні, на відміну від її модифікації у виконанні Є. Ф. Бажина, Є. А. Голинкіна, Л. М. Еткінда (методика «Рівень суб'єктивного контролю»). Але при цьому Дж. Роттер застерігає від помилок в інтерпретації локусу контролю та тлумаченні даних, отриманих за допомогою цієї шкали. Рівень контролю слід розглядати не як безпосередню причину дій людини в конкретних ситуаціях, а лише як індикатор її узагальнених очікувань. Цей показник також не слід пов'язувати із соціально корисними характеристиками особистості, оскільки крайні значення обох полюсів є небажаними (найздоровішим є середній рівень із певним відхиленням у бік внутрішнього контролю) [8; 14].

Подібні характеристики використовує Карл Роджерс, описуючи закономірні зміни ціннісної сфери по мірі розвитку від дитинства до дорослості. Вихідним положенням авторської концепції є те, що людська істота на початковому етапі свого розвитку має зрозумілий ціннісний вибір, обґрунтований «мудрістю власного тіла», тобто вважає за краще ті фрагменти досвіду, які підтримують і підсилюють організм в актуальній ситуації. Найважливіший аспект такого підходу до цінностей полягає в тому, що локус ціннісного процесу розташовується всередині людини: «На відміну від багатьох із нас, немовля знає, що йому подобається, а що не подобається, і вихідна точка цих ціннісних виборів знаходиться безпосередньо в ньому. Воно – центр ціннісного процесу; основи для вибору йому надають власні органи чуття. У цьому сенсі воно не зазнає впливу ні з боку батьків, що мають свої уявлення про те, чому слід було б віддати перевагу, ні з боку

церкви, ні з боку кращого експерта в даній області або рекламної фірми. Його організм, спираючись на власний досвід, каже без слів: «Це добре для мене» [6, с. 211].

Проте з часом дитина пізнає і засвоює відносно своєї поведінки ті оціночні судження, котрих дотримуються інші люди, важливі для неї. У міру цього дитина втрачає контакт із власним ціннісним процесом: «Щоб зберегти любов, вона змінює мудрості свого організму, змінює локус оцінювання і намагається вести себе відповідно до цінностей, установлених іншими» [6, с. 217]. Отже, намагаючись здобути чи втримати любов, схвалення, визнання або повагу, людина втрачає внутрішній локус оцінювання, який мала в дитинстві, і поміщає його назовні. Поступово приймаючи цінності й установки інших людей у якості своїх – навіть тоді, коли ті дуже відрізняються від власного актуального переживання, дитина вчиться базовій недовірі до власного досвіду як керівного принципу поведінки. Але оскільки тепер цінності не ґрунтуються на безпосередньому оцінюванні свого актуального стану, вони фіксуються, перестають бути рухливими. Таким чином люди накопичують упродовжені ціннісні шаблони, якими згодом керуються все своє життя.

К. Роджерс звертає особливу увагу на розходження між засвоєними зовнішніми цінностями та внутрішнім досвідом дорослої людини, що стало ознакою сучасної життєвої кризи, фундаментального відчуження людини від самої себе. Оскільки людина перемістила свій локус оцінювання в інших і втратила контакт із мудрістю власного існування, то відчуває себе глибоко невпевненою у своїх цінностях і не захищена ними. Це змушує людину ще більш ригідно та плутано дотримуватися засвоєних ціннісних понять.

К. Роджерс зазначає, що чим більше людина намагається прислухатися до себе і своїх внутрішніх переживань (і робити те ж саме стосовно інших людей), тим більше вона поважає складні перипетії життя. Вона стає менш схильна поспішати залагоджувати справи, ставити цілі, впливати на людей тощо, натомість вважає за краще залишатися собою і дати можливість іншій людині бути самою собою. Але саме така пасивна позиція, властива більше східній філософії, ніж західноєвропейському світогляду, призводить до найглибших та найсуттєвіших змін особистості та її життя: «Чим більше я хочу розуміти і приймати реалії мого досвіду і досвіду інших людей, тим більше змінююся і я, й інші. Це дуже парадоксально: тією мірою, якою кожен із нас хоче бути

самим собою, він виявляє, що змінюється не тільки він, змінюються й інші люди, з якими він пов'язаний» [7, с. 78–128].

Важливо розуміти, що життя – це постійно змінюваний процес, у якому неможливі фіксовані установки. У книзі «Становлення особистості» («On Becoming a Person») К. Роджерс пише: «...І для мене, і для моїх клієнтів життя найбільш багате і благодатне, якщо воно рухається, тече. Це відчуття і зачарує, і трохі лякає. Мені найкраще, коли я можу дозволити моєму досвіду нести мене кудись уперед, у напрямку до цілей, які я ще туманно собі уявляю. У цьому русі, в потоці багатого життєвого досвіду, в спробах зрозуміти його мінливу складність стає зрозумілим, що в ньому немає місця чомусь незмінному. Коли я можу таким чином плисти в цьому потоці, мені стає зрозуміло, що не може бути ані закритої системи вірувань, ані незмінної системи принципів, яких я дотримуюся, в яких я міг би переконувати інших людей і примушувати їх їм слідувати. Життя спрямовується постійно мінливим розумінням і осмисленням мого досвіду. Воно завжди в розвитку, в становленні» [6, с. 236].

Один із найважливіших наслідків розкриття власного «Я» стосується прийняття людиною відповідальності за власне життя. В аспекті терапії воно пов'язане, в першу чергу, з усвідомленням власних проблем та прийняттям на себе відповідальності як за їхнє виникнення, так і за процес вирішення.

Ми вважаємо відповідальність одним із ключових моментів у розумінні життєвої позиції людини. К. Роджерс приділяє йому багато уваги – як в описі власного розуміння життя, так і психотерапевтичного досвіду, а також деяких законів соціальних стосунків. Прийняття відповідальності, що виникає зі «свободи бути собою», завжди супроводжується тривогою і невпевненістю, людина рухається у напрямку до них обережно, навіть зі страхом. Водночас, вона відчуває неабияку силу, коли усвідомлює себе унікальною, відповідальною за себе істотою. Найчастіше зробити вибір – важке завдання, адже немає гарантії, що він дійсно веде до самоздійснення і самоактуалізації. Але помилки завжди можуть бути виправлені, якщо індивід відкритий внутрішньому досвіду, довіряє власній тотальності. Якщо обрані дії не зміцнюють особистість, це обов'язково буде помічено, і людина відповідно уточнить чи перегляне напрямок відносно справжньої мети [6; 7].

Найбільше уваги закономірностям та механізмам здійснення власного вибору – ціннісного, вчинкового, життєвого приділено в системі екзистенціального аналізу та працях із психології

сенсу. Віктор Франкл та засновник сучасної логотерапії Альфред Ленгле пишуть про типи ставлення до життя: вичікувальний, вимагаючий та екзистенційний. Сутністю останнього є усвідомлена позиція стосовно власного життя.

Основоположним моментом екзистенціальної психології є безперечна свобода вибору людини в рамках умов свого життя. Ця свобода одночасно тривожить людину та ставить їй завдання зрозуміти, на що орієнтуватися в ході прийняття своїх рішень. Універсальною основою обґрунтованості й виправданості життєвих рішень у В. Франкла постає сенс ситуації – це можливість, що виникає з навколишньої дійсності; абсолютно реалістичний, відповідний обставинам найкращий шлях, що визначає життєвий курс [10, с. 17].

В екзистенціальній позиції виділяється окремий різновид цінностей, який А. Ленгле називає особистими життєвими установками – життєвою позицією. Важливо, що такі цінності найбільшою мірою проявляються саме в кризові, несприятливі моменти життя. Зіштовхуючись зі стражданнями, з шокowymi подіями, які назавжди змінюють її життя, людина не втрачає повністю свободу і не перестає існувати як особистість, а знаходить відповідь на питання, навіщо їй пережити це страждання. Цей сенс не тільки надає цінність життю, але і слугує серйозною підставою для того, щоб людина, котра опинилася у важкій ситуації, продовжувала жити. Знаходячи сенс, людина відкриває новий шлях, де життєвим орієнтиром виступає цінність, заради якої варто продовжувати жити. Там, де неможливо змінити умови й обставини, де людина позбавлена можливості радіти життю, всупереч усім негараздам відкривається шанс відвоювати у долі особистісний сенс завдяки своїй внутрішній життєвій позиції, особистій життєвій установці. Отже, всупереч несприятливим умовам, людина росте і стає більш зрілою, розкриваючи все краще, що є у ній [4].

Серед сучасних напрямків позитивної психології виділяється *теорія самодетермінації* Едварда Десі та Річарда Райана, сфокусована на вирішенні проблеми діалектичного протистояння активного «Я» та різноманітних зовнішніх і внутрішніх сил, із якими особистість зустрічається в процесі розвитку. В центрі теорії – постулат про існування у людини трьох базових психологічних потреб: в автономії (відчувати себе діячем, ініціатором і причиною власного життя), компетентності (бути ефективною, відгукуючись на виклики навколишнього середовища) та прив'язаності до інших людей. Задоволення цих базових потреб

визначає психологічне благополуччя, оптимальне функціонування, ефективну діяльність і здоровий розвиток особистості. Особливе значення надається потребі в автономії, і саме розробка цього конструкту є найбільш оригінальним і важливим внеском авторів у психологію особистості й мотивації. Відчувати себе автономним не означає бути незалежним від інших, а передбачає *самодетермінацію* власної поведінки. Це здатність людини вибирати і діяти на основі власного вибору, що базується на усвідомленні своїх потреб, а також зіставленні їх із зовнішніми умовами (на противагу задоволенню потягів, підкріплюваним реакціям, діям на основі зобов'язань, примусів й інших поведінкових детермінант). Це поняття враховує як власний внутрішній вибір людини, так і об'єктивно існуючі обмеження для свободи вибору [3, с. 103]. Автори вважають, що самодетермінація є не тільки здатністю, але й потребою людини – це природна схильність, яка забезпечує гнучку взаємодію із соціальним середовищем. Зазначену вроджену спрямованість можна розглядати як деяку стартову точку процесу розвитку, наступний напрям якого залежить від особливостей взаємодії дитини з навколишнім світом. Розвиток особистості відбувається як взаємна актуалізація внутрішніх потенціалів, інтересів і цінностей та регуляторних механізмів, що призводить до їх гармонізації.

Важливим поняттям теорії самодетермінації є *локус каузальності* – когнітивний конструкт, що представляє міру, якою людина є самодетермінованою при здійсненні поведінки. Загалом характеристики інтернального й екстернального локусів каузальності цілком відповідають роттерівському вченню про локус контролю (відмінність цих понять полягає у тому, що локус контролю відображає точку докладання сил, які контролюють результати поведінки, а локус каузальності відображає точку докладання сил, що детермінують саму поведінку) [9, с. 116]. Спираючись на традиційну дихотомію, автори вводять розуміння того, що локус каузальності може бути безособовим, коли людина сприймає нагороду і результат як незалежні. Пізніше автори ввели до концепції мотиваційні процеси та прийшли до розуміння трьох типів *каузальних орієнтацій* особистості. Поняття каузальних орієнтацій пояснює, що люди схильні інтерпретувати події життя як інформаційні, контролюючі або амотивуючі, і залежно від цього проявляти різні якості поведінки, когнітивної й афективної сфери [13].

1. Внутрішня каузальна орієнтація оперує внутрішньою мотиваційною системою. Таку людину характеризує високий сту-

пінь усвідомлення основних потреб та емоцій, чітке використання інформації для прийняття рішень про поведінку, внаслідок чого розвинене сильне почуття компетентності, самодетермінація і прояв волі. У внутрішньо каузальності особистості немає самозвинувачення в разі невдачі. Має місце гнучка поведінка і чутливість до змін середовища.

2. Зовнішня каузальна орієнтація характеризує прагнення наддосягнень. Такі люди вірять у залежність отриманих результатів від поведінкових реакцій і постійно виробляють різні реакції, прагнучи досягти всіх нових результатів, відшукуючи зовнішні показники успіху. Зовнішньо-каузальна особистість переважно оперує зовнішньою мотиваційною системою, що веде до негнучкості в поведінкових реакціях і в процесах переробки інформації. Особистість вірить тільки в деякі, не завжди реалістичні уявлення про себе і діє відповідно до них, а інформація, що суперечить цьому, блокується. Має місце здійснення вибору, але рішення базуються не на внутрішніх потребах, а на зовнішніх імпульсах і критеріях. Недостатність самодетермінації і дефіцит в управлінні мотивами заміщаються сильною потребою в контролі, що призводить до постійних стресів.

3. Безособова каузальна орієнтація має в своїй основі феномен «вивченої безпорадності», в результаті загальної фрустрації всіх трьох базових психологічних потреб. Такі люди звикають до того, що навколишнє середовище не реагує на їх дії, проявляють мінімум самодетермінації, їх поведінка переважно автоматична.

Кожна людина має всі три орієнтації, проте їх ступінь виразності різниться, що можна використовувати як предиктор психологічного благополуччя і типу саморегуляції діяльності. Зміни каузальних орієнтацій упродовж життя пов'язані з переживанням їх ефективності. Найважливішими для розвитку є перші дванадцять років, саме в цьому віці формується базова орієнтація, яка надалі впливає на здатність вільно вибирати поведінку й управляти своїми мотивами [13; 15, с. 68].

Упродовж трьох десятиліть свого існування зусиллями Е. Десі та Р. Райана і їх численних послідовників концепція самодетермінації перетворилася на потужну метатеорію людської мотивації й особистості, що демонструє наслідки різних форм соціальної регуляції і стимулювання поведінки, породжуючи велику кількість різнопланових емпіричних досліджень того, що спонукає людей діяти, працювати та розвиватись. Теорія самодетермінації має широкий спектр практичного застосування в області дитячо-батьківських відносин, психології навчання,

психології праці, клінічної психології та психології здоров'я. Завдяки роботам Т. О. Гордєєвої, О. Є. Дергачової, Д. О. Леонтєва, О. І. Рассказової, В. І. Чиркова концепція каузальних орієнтацій поступово поширюється і в російськомовному психологічному просторі [2, с. 201; 3, с. 103].

Слід зазначити, що перевірка теорії самодетермінації на матеріалі інших культур викликає суперечки, в першу чергу – сумніви в тому, що потреба в автономії має універсальний характер. Існує думка, що автономія як цінність та, відповідно, самодетермінованість важливі в західних індивідуалістичних культурних контекстах і не мають великого значення для людей зі східних колективістичних товариств. На перевірку цього спрямовані масштабні кроскультурні дослідження (США, Канада, Південна Корея, Росія, Туреччина та ін.), які й досі продовжуються. Загалом результати цих робіт показують, що підтримка автономії в різних сферах життя важлива не тільки в розвинених західних суспільствах, але й у країнах, що значно від них відрізняються [2, с. 234; 5].

Висновки з дослідження. Ретроспективний аналіз основних західних напрямів дослідження особистісної психологічної позиції підтвердив, що головним джерелом її формування є світогляд людини, система життєвих цінностей, життєвий досвід, набуті знання. Особистісна позиція є основою для здійснення людиною своїх внутрішніх потенцій в особистісному, соціальному планах. Психологічна стабільність та чітка позиція людини щодо факторів суспільного життя забезпечує її стабільність та орієнтацію в особистісному, впливаючи на соціальну зрілість.

Отже, одне з основоположних питань життєвої позиції полягає у тому, чи може людина активно та незалежно здійснювати вільний вибір або ж її поведінка детермінована зовнішніми щодо неї чинниками.

Перспективою подальших досліджень цієї проблеми є теоретичний аналіз внутрішньої та зовнішньої позиції особистості, як вираження її життєвої позиції, у теоріях вітчизняних дослідників.

Список використаних джерел

1. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / Альфред Адлер ; пер. с нем. А. М. Боковой. – М. : Когито-Центр, 2002. – 220 с. – (Серия «Классики психологии»).
2. Гордеева Т. О. Теория самодетерминации Э. Деси и Р. Райана / Т. О. Гордеева // Психология мотивации достижения : учеб. пособ. – М. : Смысл ; Академия, 2006. – С. 201–245.

3. Дергачева О. Е. Автономия и самодетерминация в психологии мотивации: теория Э. Деси и Р. Райана // Современная психология мотивации / под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – С. 103–121.
4. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия / Альфريد Лэнгле ; пер. с нем. – 3-е изд. – М. : Генезис, 2008. – 128 с.
5. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Гордієнко, Л. Коpecь. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. – 304 с.
6. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Р. Роджерс ; пер. с англ. М. М. Исениной ; под ред. Е. И. Исениной. – М. : Прогресс, 1994. – 480 с.
7. Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Дж. Фрейберг ; пер. с англ. А. Б. Орлова, С. С. Степанова, Е. Ю. Патяевой. – М. : Смысл, 2002. – 527 с.
8. Фрейджер Роберт. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен ; пер. с англ. А. Боричев, Н. Гришина, Ю. Свенцицкая. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2006. – 704 с.
9. Чирков В. И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека / В. И. Чирков // Вопросы психологии. – 1996. – № 3. – С. 116–130.
10. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / Віктор Франкл ; пер. с англ. О. Замойська. – Харків : КСД, 2016. – 160 с.
11. Юнг К. Г. Психологические типы / Карл Густав Юнг ; пер. с нем. С. Лорие. – М.–СПб. : АСТ ; Унив. кн., 1996. – 715 с.
12. Adler A. The Individual Psychology of Alfred Adler / Alfred Adler ; ed. by Heinz L. Ansbacher & Rowena R. Ansbacher. – N. Y. : Harper Torch Books, 1956. – 504 p.
13. Deci E. L. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior / Edward Deci, Richard M. Ryan. – N. Y. : Plenum Publishing Co., 1985. – 371 p.
14. Rotter J. B. Generalized Expectancies for Internal Versus External Control of Reinforcement : Psychological Monograph : General and Applied // Julian B. Rotter. – American Psychological Association. – 1966. – Vol. 80. – № 1. – P. 2–7.
15. Ryan R. M. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being / Richard M. Ryan and Edward L. Deci // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55. – № 1. – P. 68–78.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Adler A. Ocherki po individual'noj psihologii / Al'fred Adler ; per. s nem. A. M. Bokovikova. – M. : Kogito-Centr, 2002. – 220 s. – (Serija «Klassiki psihologii»).
2. Gordeeva T. O. Teorija samodeterminacii Je. Disi i R. Rajana / T. O. Gordeeva // Psihologija motivacii dostizhenija : ucheb. posobie. – M. : Smysl ; Akademija, 2006. – S. 201–245.
3. Dergacheva O. E. Avtonomija i samodeterminacija v psihologii motivacii: teorija Je. Disi i R. Rajana // Sovremennaja psihologija motivacii / pod red. D. A. Leont'eva. – M. : Smysl, 2002. – S. 103–121.
4. Ljengle A. Zhizn', napolnennaja smyslom. Prikladnaja logoterapija / Al'frid Ljengle ; per. s nem. – 3-e izd. – M. : Genезis, 2008. – 128 s.
5. Psihologija osobystosti v biografijah, podijah, portretah : navch. posib. dlja stud. vyssh. navch. zakl. / V. Gordijenko, L. Kopec'. – Kyi'v : Kyjevo-Mogylyans'ka akademija, 2007. – 304 s.
6. Rodzhers K. Vzglyad na psihoterapiju. Stanovlenie cheloveka / Karl R. Rodzhers ; per. s angl. M. M. Iseninoy ; pod red. E. I. Ise-ninoy. – M. : Progress, 1994. – 480 s.
7. Rodzhers K. Svoboda uchit'sja / K. Rodzhers, Dzh. Frejberg ; per. s angl. A. B. Orlova, S. S. Stepanova, E. Ju. Patjaevoy. – M. : Smysl, 2002. – 527 s.
8. Frejdzher Robert. Lichnost'. Teorii, uprazhnenija, jeksperimenty / Robert Frejdzher, Dzhejms Fejdimen ; per. s angl. A. Borichev, N. Grishina, Ju. Svencickaja. – SPb. : Prajm-Evroznak, 2006. – 704 s.
9. Chirkov V. I. Samodeterminacija i vnutrennjaja motivacija povedenija cheloveka / V. I. Chirkov // Voprosy psihologii. – 1996. – № 3. – S. 116–130.
10. Frankl V. Ljudyna v poshukah spravzhn'ogo sensu. Psycholog u konctabori / Viktor Frankl ; per. s angl. O. Zamojs'ka. – Har-kiv : KSD, 2016. – 160 s.
11. Jung K. G. Psihologicheskie tipy / Karl Gustav Jung ; per. s nem. S. Lorie. – M.–SPb. : ACT ; Univ. kn., 1996. – 715 s.
12. Adler A. The Individual Psychology of Alfred Adler / Alfred Adler ; ed. by Heinz L. Ansbacher & Rowena R. Ansbacher. – N. Y. : Harper Torch Books, 1956. – 504 p.
13. Deci E. L. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior / Edward Deci, Richard M. Ryan. – N. Y. : Ple-num Publishing Co., 1985. – 371 p.

14. Rotter J. B. Generalized Expectancies for Internal Versus External Control of Reinforcement : Psychological Monograph : General and Applied // Julian B. Rotter. – American Psychological Association. – 1966. – Vol. 80. – № 1. – P. 2–7.
15. Ryan R. M. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being / Richard M. Ryan and Edward L. Deci // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55. – № 1. – P. 68–78.

Received June 12, 2017

Revised July 17, 2017

Accepted August 14, 2017

УДК 159.923.2

Н. М. Токарева

tokareva152681@gmail.com

Варіативність самопрезентації підлітків у сучасному інформаційному суспільстві

Tokareva N. M. Variability of the self-presentation of adolescents in the modern information society / N. M. Tokareva // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva. – Issue 38. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 398–409.

N. M. Tokareva. Variability of the self-presentation of adolescents in the modern information society. The article is devoted to the analysis of the problem of adolescents' self-presentation in the context of radical transformations in the postindustrial society. The theoretical generalization of the trends in the development of modern social space has been carried out. System-forming factor of organization of personal vital content in the era of post-industrialization is the information sphere. The concept of self-presentation is regarded as an integral component of a person's social profile, an important factor in the deployment of personal scenarios in the plane of the existential choice of the life-creation vector in an unstable society.

The phenomenon of self-presentation is defined as the process of representation of self-information in interpersonal interaction, focused on managing the impression of oneself in the formation and control of external image. It is recognized that the specifics of communicative situations de-